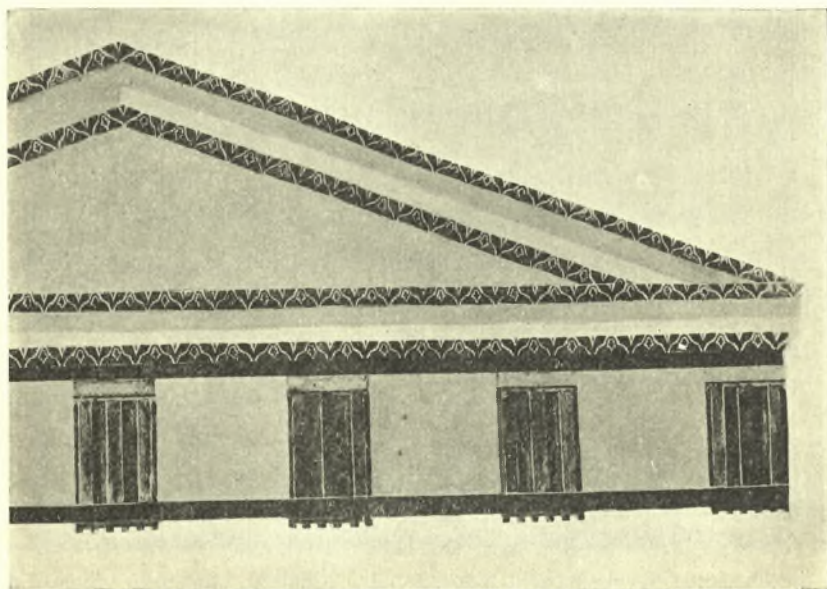

2. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΔΙΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ παρελθόντος ἔτους ἔχει γίνῃ μνεῖα ἀρχαίου τινὸς Μακεδονικοῦ τάφου, ἀποκαλυφθέντος ὀλίγον ἔξω μῖας τῶν ἑναντι τοῦ Ὀλύμπου πυλῶν τῆς πόλεως Δίου, ἡμέρας τι-
νὰς μόνον πρὸ τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους

Ὁ τάφος οὗτος εἶναι τυμβόχωστον κτίσμα λίθινον, ἐν σχήματι μικροῦ ναοῦ μὲ εἴσοδον ἔχουσαν ὕψος μέτρα 2,85, πλάτος δὲ 1,30 καὶ ἐπιστεφο-
μένην ὑπὸ ἀετώματος καὶ τριγλύφου ζώνης μήκους μέτρων 5,20. Ἀπο-

Εἰκ. 1. Ἡ εἴσοδος τοῦ κτιστοῦ τάφου.

τελεῖται τοιοῦτοτρόπως ὁ τῶς τοῦτο μὲν ἐκ προθαλάμου μήκους μέτρων 4, πλάτους μέτρων 2, καλυπτομένου ὑπὸ ὀροφῆς ὀριζοντίως ἐκ λιθίνων πλακῶν μεγάλων, στηριζομένων τούτων ἐπὶ ὀγκωδῶν δοκῶν λιθίνων· τοῦτο δὲ ἐκ νεκρικοῦ θαλάμου, πρὸς ὃν φέρει ἐκ τοῦ προθαλάμου θύρα δίφυλλος μαρμα-
ρίνη, μεταξὺ μαρμαρίνων παραστάδων, καὶ μὲ ὑπέρθυρον ὥσαυτως καὶ κατώ-
φλιον λευκοῦ μαρμάρου. Ἡ θύρα αὕτη ἔχει ὕψος μέτρων 2,60, πλάτος δὲ
κάτω μὲν 1,30 μ., ἄνω δὲ 1,23 μ., ἥτοι εἶναι στενωτέρα ἐπάνω ὑπὸ τὸ
ὑπέρθυρον κατὰ ἑπτὰ ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου. Τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς θύρας γνω-

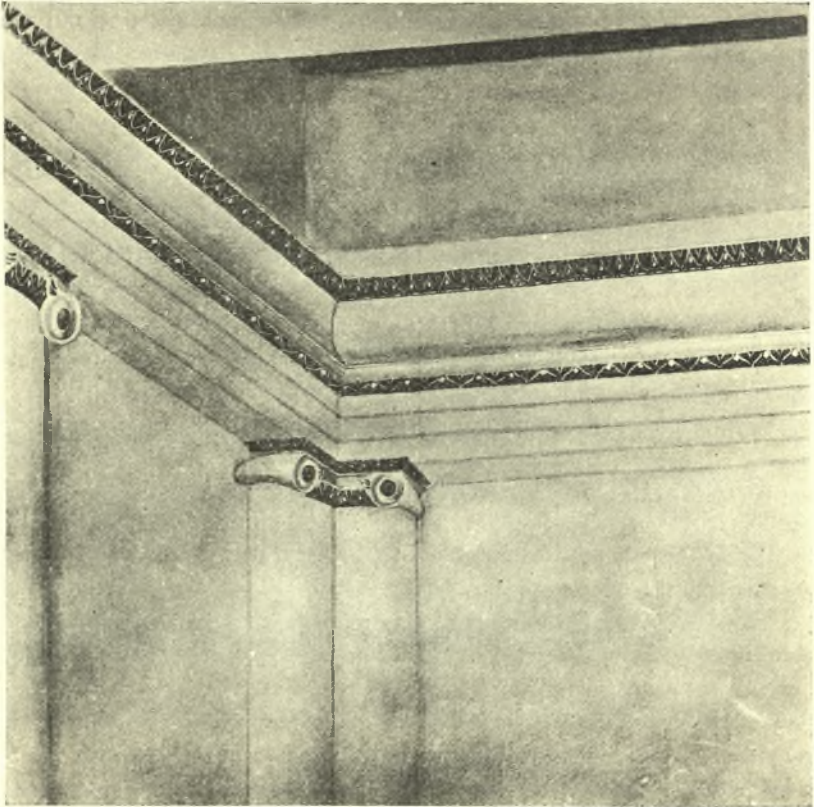
στον ἐκ Μυκηναϊκῶν ἤδη μνημείων, ἐμφαίνει κλασικὸν μᾶλλον τρόπον οἰκοδομῆς. Ὁ νεκρικός θάλαμος ἔχει μῆκος μέτρων 4, πλάτος μ. 3.50 καὶ ὕψος μέχρι τῆς ὀροφῆς τῆς καλυπτούσης αὐτὸ λιθίνης ἀψίδος (ἴτοι καμάρας) μέτρα 4,70. Οἱ λίθοι τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι λαξευτοὶ ὀγκώδεις κάλλιστα ἡρμοσμένοι, καθ' ὅλον τὸ ἐκ 45 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου πάχος τῶν τοίχων. Καὶ ἡ καμάρα ὡσαύτως εἶναι κτισμένη στερεώτατα μὲ ὁμοίους λίθους ὡς ὄγκους κυβικοὺς πεντήκοντα ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου, κάλλιστα καὶ τούτους ἡρμοσμένους καὶ μὲ σιδηρεῖς δὲ ἔτι σφῆνας εὐαρμοστότατα πρὸς ἀλλήλους συνδεδεμένους.

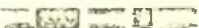
Πᾶσα ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων καὶ τῆς καμάρας ὡσαύτως, ἐπίσης ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ μετωπιαίου τοίχου καὶ τοῦ θριγκοῦ φέρουσιν ἐπίχρυσμα ἀσβεστοκονιάματος ἐκ δύο ἀλλεπαλλήλων στρώσεων, ὅπως παρατηρεῖται τοῦτο καὶ εἰς τοὺς ἐκ πώρου ναοὺς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος πρὸς ἀποκρυψιν τῆς ὀχρῆς ὀψευς τοῦ κατωτέρου ὕλικου τῶν λίθων. Ἐκ τῶν στρώσεων τούτων ἡ μὲν μία, ἡ ἐπὶ τοῦ λίθου πρώτη, εἶναι ἐκ καθαρῆς ἀσβέστου, παχεῖα τόσον μόνον, ὅσον διὰ τὴν καλύπτει τὴν τριχεῖαν τῶν κροκαλοπαγῶν λίθων ἐπιφάνειαν, ἡ δὲ ἐπ' αὐτῆς ἄλλη εἶναι λεπτοτάτη ἐκ καθαρωτάτης ἀσβέστου, λεῖα δὲ καὶ στιλπνὴ ὡς στιλπνὸς χάρτης εἰς μὲν τοὺς τοίχους λευκὴ, εἰς δὲ τὸ τύμπανον τοῦ ἀετώματος χρώματος λευκοκιτρίνου (ὠχροῦς) ἀλλαχοῦ ὅμως φέρει κοσμήματα ἑγχρωμα, ἐν πολλοῖς σημείοις, ὡς προανεφέρη, πολὺ καλῶς σωζόμενα.

Αἱ παρατηρήσεις τὰς ὁποίας ἔκαμα μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τύμβου καὶ κατὰ τὴν ἔρευναν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου, ὅταν ἐκαθάρισα αὐτὸν ἀπὸ τῶν πολλῶν κατὰ τὸν μακρὸν χρόνον εἰσρευσάντων εἰς ἀμφοτέρους τοὺς θαλάμους χωμάτων, ὡσαύτως δὲ κατὰ τὴν ἐξέτασιν στοιχείων τινῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ στοιχείων τῆς διακοσμήσεως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, οἷον διὰ τοῦ λεσβίου κυματίου, μὲ ἔφεραν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνάγεται εἰς τοὺς καλλίστους Ἑλληνιστικοὺς χρόνους, τοὺς χρόνους τῆς δόξης ἔτι τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας περὶ τὰ 300 πρὸ Χριστοῦ, ἂν δὲν εἶναι ἴσως καὶ κατὰ τι ἀρχαιότερον. Ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦτο πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἀκριβέστερον. Διὰ τὸ περίεργον δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σημασίαν συνάμα τοῦ πράγματος θὰ ἀναφέρω ἀπλῶς, τί πρὸ πάντων, μετὰ τὴν ἀποκόμισιν τοῦλάχιστον τῶν χωμάτων ἐκ τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου, μὲ ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀνωτέρω σκέψιν περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ τάφου.

Ὅτι τὸν τάφον εὗρηκα ληστευμένον καί, ὡς ἐπέισθην εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ληστευμένον πρὸ τοῦ τέλους ἀκόμη τῆς ἀρχαιότητος (καθὼς νῦν μετὰ τινος βεβαιότητος εἰκάζω ὑπ' ὅψιν ἔχων καὶ ἄλλα διδόμενα τῶν ἀνασκαφῶν) περὶ τὰ 470 μετὰ Χριστόν, εἶχα δηλώσει καὶ πέρυσι. Οἱ τυμβωρύχοι εἰσεχώρησαν εἰς

αὐτὸν ἄνωθεν, ἐντέχνως μετακινήσαντες μᾶλλον παρὰ βιαίως ἀποσπάσαντες ἓνα λίθον ἐκ τῆς καμάρας ὑπερθεῖν τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου. Ἐκ τῆς ὁπῆς ταύτης, συγχωσθείσης πρὸ αἰώνων ὑπὸ στρώμα γῆς πάχους δύο μέτρων, εἰσέρρευσαν χώματα πολλὰ εἰς τὸν νεκρικὸν θάλαμον τὰ ὅποια ὑπὸ τὴν ὁπὴν μὲν ἔφθασαν κωνοειδῶς εἰς ἵψος δύο περίπου μέτρων, ἀπωτέρω δὲ εἰς τὰς ἄλλας πλευ-

Εἰς. 2. Μία γωνία τοῦ προθαλάμου.

ρὰς τοῦ θαλάμου εἰς πολὺ ὀλιγώτερον ὥς εἰκός. Ἀφαιρέσας μετὰ πάσης τῆς ἀπαιτουμένης προσοχῆς τὰ χώματα, καθαρῶτατα ἄλλως μέιναντα, διότι μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰσέρρεαν ἄνωθεν διὰ μικροτάτης καθὼς καλῶς ἐβεβαιώθη ὁπῆς, εὗρηκα τὸ δάπεδον μετὰ τῶν ἀνατετραμμένων, ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων ἀναμφιβόλως, πολλῶν καὶ μεγάλων μαρμάρων τῆς κλίνης τοῦ νεκροῦ.

Τὸ δάπεδον σύγκειται ἐξ ὀγκολίθων λαξευτῶν κάλλιστα ἡρμοσμένων.

Μόνον οἱ ὑπὸ τὴν κλίνην ἀγρίως συνετρίβησαν καὶ ἀπεσπάρθησαν, ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων πάλιν, πρὸς ἀναζήτησιν βεβαίως πλὴν τῶν ἐπὶ τῆς κλίνης τιμαλφῶν, καὶ ἄλλων ὑποπτευομένων ὡς κεκρυμμένων ὑπὸ γῆς θησαυρῶν. Ἀκριβῶς λοιπὸν εἰς μικρὸν ῥῆγμα τοῦ διαπέδου, σκεπασθὲν ὅμως τοῦτο καθ' ὀλοκληρίαν ὑπὸ μεγάλου μαρμάρου τῆς κλίνης, ἀνατραπέντος διὰ τῶν χειρῶν τῶν αὐτῶν τυμβωρύχων, εὗρηκα προσεκτικῶς ἀνασκαλεύων τὸ παρ-
θένον ὑπ' αὐτὸ χῶμα τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ κατεσκευάσθη τὸ λίθινον δάπεδον, τεμάχια μικροτάτου ἀγγείου τῶν περὶ τὰ 300 πρὸ Χριστοῦ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Παρέκει δὲ ἐπὶ τοῦ διαπέδου καὶ ἐντελῶς ὑπὸ τὰ εἰσρεύσαντα ἄνωθεν διὰ τῆς ὁπῆς ξένα χρώματα εὗρέθησαν δύο λύχνοι πολὺ μεταγενέστεροι, ἥτοι τῶν μετὰ Χριστὸν αἰώνων καὶ μόλις μάλιστα τῶν πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων. Ἄλλ' ἐὰν ἐδῶ εἰς τοὺς ὀφθαλμούς μου παρουσιάζετο μία ἀσφαλὴς ἐνδειξις τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐσυλήθη ὁ τάφος, διότι οἱ τυμβωρύχοι εἰς τὸ βαθνύτατον σκότος αὐτοῦ δὲν ἠδύναντο βέβαια νὰ ἐργασθοῦν χωρὶς φῶς, ἔκει ἔβλεπα ἀναμφιβόλως τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἐκτίζετο ὁ τάφος καὶ παρεσκευάζετο τὸ ἔδαφος τῆς οἰκοδομῆς του ὀλίγον τι ὑπὸ τὸ ἀρχαῖον ἔδαφος τῆς γῆς εἰς τοῦτο τὸ σημεῖον, καθὼς δι' ἄλλων πάλιν παρατηρήσεων καὶ περὶ τούτου ἐβεβαιώθην. Ὁ ἐπὶ τῆς οἰκοδομῆς τύμβος ἐσχηματίσθη ἐννοεῖται μετὰ τὴν συντέλεσιν αὐτῆς, διὰ φορητῶν χωμάτων. Ὅτι δὲ οἱ τυμβωρύχοι οὐδὲ νὰ διανοηθοῦν ἠδύναντο νὰ φωτισθοῦν ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας διὰ τῆς μεγάλης εἰσόδου, μαρτυρεῖ ἡ κατὰστασις, εἰς ἣν εὗρηκα αὐτήν. Ἦτο ἀσφαλέςτατα κλεισμένη καθ' ὅλον της τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος ἀπὸ τοῦ κατωφλίου μέχρι κορυφῆς δι' ὀγκωδεστάτων λαξευτῶν λίθων μήκους μ. 1,80 καὶ πλάτους 60 ἐκατοστῶν. Ἐκ τούτου κατανοεῖ τις καὶ πόση ἐργασία ἐχρειάσθη κατὰ τὴν ἐπαναληφθεῖσαν τὸν παρελθόντα Μάρτιον καὶ μέχρι Σεπτεμβρίου παρατα-
θεῖσαν ἀνασκαφὴν πρὸς ἀνόρουξιν πρώτα βαθείας τάφρου ἀπὸ ἀποστάσεως δέκα καὶ δώδεκα μέτρων, ἐπικλινούς, διηκούσης μέχρι τοῦ βάθους τοῦ τύμβου, καὶ τὴν μετακίνησιν ἔπειτα τῶν ἀποκλειόντων τὴν εἴσοδον ὀγκολίθων.

Ἄλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσω, διατὶ πρὸ πάντων ὡς ἐξαιρετικὸν εὐτύ-
χημα πρέπει κατὰ τὴν γνώμην μου νὰ θεωρηθῇ ἡ διάσωσις, ἡ τελεία μάλι-
στα τοῦ μνημείου τούτου τῆς Μακεδονικῆς ἀρχαιότητος ὡς κτίσματος ἀπλῶς, καὶ πλὴν τούτου ἂν ἴσως ὑπάρχῃ καὶ εὐρημά τι μνείας καὶ λόγου ἄξιον, μετὰ τὴν πλήρη ἀπογύμνωσιν τοῦ τάφρου ὑπὸ τῶν ἐπιδεξίων καὶ ἐμπείρων τυμβωρύχων. Καὶ ὑπάρχει ὄντως τοιοῦτον εὖρημα, τὸ ὁποῖον μάλιστα δύνα-
ται νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς ἓνα ὠραῖον κειμήλιον ἀποκρυφθὲν εἰς τὰ σκο-
τεινά, σιωπηλὰ βάθη του ἐπὶ 23 αἰῶνας, διὰ νὰ παρουσιασθῇ αὐτὸ σήμερα εἰς τὰ ὄμματά μας ὡς τι πρόσφατον ἀληθῶς καὶ νεουργὸν καὶ ἄξιον ἐλπίζω πάσης προσοχῆς παρ' ἡμῶν. Τοῦ μνημείου ὡς τοιοῦτου ἡ διάσωσις εἶναι πράγματι ἓνα ἀξιόλογον γεγονός εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀνασκα-

φῶν, διότι εἶναι μοναδικόν. Τὸ κτίσμα τοῦ Δίου εἶναι πολὺ μεγαλοπρεπέστερον πάντων τῶν τριῶν ὁμοίων ἐν τῇ Μακεδονικῇ γῇ μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων, τοῦ ἐγγύς τοῦ Δίου πρῶτον ἐν Κορινῶ τῆς σημερινῆς Κατερίνης κατὰ τὴν πρὸς τὴν Πύδναν ὁδὸν παρατηρηθέντος πρὸ ἑβδομήκοντα ἡδὴ ἐτῶν τυμβοχώστου ὡσαύτως καὶ ἀνοικτοῦ τὸν καιρὸν ἐκείνον, ὅπως καὶ σήμερον, εἰς τοὺς ποιμένας ὡς στάβλου προβάτων, ἂν καὶ ὁ τύμβος ἐκείνου εἶναι οὐχὶ μικρὸς ὡς ὁ τοῦ Δίου, ἀλλὰ μέγας καὶ τόσον κολοσσιαῖος μάλιστα ὅσον οἱ προϊστορικοί, «Τοῦμπε» λεγόμενοι κοινῶς Τύμβοι τῆς Μακεδονίας. Ἐχαρκτηρίσεν ἄλλως ἐκείνον ὁ παλαιὸς ἐρευνητὴς τῆς Μακεδονίας ὀνομαστὸς Γάλλος ἀρχαιολόγος Léon Heuzey (le Mont Olympe et l'Acarnanie, 1860) ὡς ῥωμαϊκὸν κτίσμα τοῦ πρώτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, ἀγκαλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι πιστεύω τόσον βέβαιον, ὅσον ἐνόμισεν ἐκείνος. Δι' ὃ καὶ ἐκεῖ χρειάζεται ἀνασκαφὴ καὶ καλλιτέρα ἐρευνα, ἥτις μάλιστα δὲν θὰ περιορισθῇ εἰς τὸν συζητούμενον τάφον τῆς θέσεως ταύτης, ἀλλὰ θὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὸν παρακείμενον εἰς αὐτὴν ἄλλον προσόμοιον, κολοσσιαῖον τύμβον. Διότι καὶ αὐτὸς πιθανώτατα ὁμοίως κρύπτει μόνον κτιστὸν τάφον, καὶ τοῦτον καθὼς ἔξωθεν τοῦλάχιστον φαίνεται, ἀσύλητον ἴσως. Ὡς λίαν σπουδαῖος ἔπειτα καὶ ἐφάρμιλλος πρὸς τὸν τοῦ Δίου παρουσιάσθη ὁ ἐν Λαγκαδᾷ παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην ἐπὶ Τουρκίας ἐν ἔτει 1910 ὑπὸ νεωτέρων τυμβωρύχων ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ κολοσσιαῖον ἐπίσης τύμβον, ὕψους μέτρων εἴκοσι. Ἄλλ' ὁ τάφος οὗτος, ὅστις ὡς ἐρείπιον μόνον διεσώθη, κατεστράφη ἐντελῶς τότε ἀκόμη, καταρρεῦσας καὶ καταχωσθεὶς ἔνεκα καθιζήσεως ἢ κατολισθήσεως τοῦ ἐδάφους. Περιγραφὴν αὐτοῦ ἔχομεν ἐξαίρετον παρὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαιολόγου Μακρίδου-Μπέη (ἐν Jahrbuch des K. Deutschen archäolog. Instituts τοῦ 1911). Καὶ ὁ ὑπὸ κατασκαφέντα πρὸς ἀφαίρεσιν τῶν λίθων του καὶ ἐκλείψαντα τύμβον παρὰ τὴν Νάουσαν πρὸ χρόνων παρατηρηθεὶς δὲν ὑπάρχει πλέον, καταστραφεὶς, ὡς ἤκουσα, πρὸ εικοσαετίας καὶ πλέον ἴσως. Ἐπρόφθασεν ὁμως νὰ περιγράψῃ τὸ σημαντικὸν ἐν αὐτῷ γενόμενον εὑρημα ζωγραφιστῆς ἐπὶ μαρμάρου εἰκόνης τοῦ τεθνεῶτος, πολεμιστοῦ ἱππότου καταβάλλοντος διὰ τῆς καλῶς γνωστῆς Μακεδονικῆς σαυρίσης βάρβαρον ἐχθρὸν πεζόν, δημοσιεύσας πρὸ δεκαετίας καὶ ἀντίγραφον ταύτης ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος Kinch ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς ἐν Κοπεγχάγῃ Ἀκαδημίας.

Παραμένει λοιπὸν ὁ τοῦ Δίου μνημειακὸς τάφος μέχρι σήμερον τοῦλάχιστον, ὅντως μοναδικὸς ἐν Μακεδονίᾳ, ἀξιοσπούδατος καὶ διὰ τοῦτο ἔτι, διότι διὰ τὴν ἀσφαλῆ του χρονολογίαν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ὡς κριτήριον ἐκ παραλλήλου πρὸς πάντα τὰ τοιοῦτου εἶδους εὐρήματα, ὅποια εἶναι τὰ τρία μνημονευθέντα καὶ ἄλλα ἴσως μέλλοντα νὰ παρουσιασθοῦν ἐν τῇ Μακεδονικῇ χώρᾳ παραπλήσια. Ὑπέδειξα ἀνωτέρω τὸν ἐν Κορινῶ ἀνεξέταστον ἔτι κολοσσιαῖον τύμβον, ὅστις δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς προϊστορικοὺς καὶ πιθανώτατα

διὰ τοῦτο, ὥς εἶπα, κρύπτει, κτιστὸν τάφον ἐπίσης. Ἀλλὰ καὶ τρίτος ἄλλος κολοσσιαῖος τύμβος ἐγγύτατα τοῦ Δίου κείμενος, ὀλίγον ἔξω τοῦ χωρίου Κα-
ρίτσα, τάφον ὅμοιον πρέπει νὰ καλύπτῃ. Προϊστορικὸς βέβαια δὲν εἶναι οὔτε
αὐτός. Καὶ δύο ἄλλοι ὥσαύτως, μικροῦ μεγέθους, τὸν αὐτὸν προορισμὸν θὰ
εἶχαν, ὁ μὲν παρὰ τὸ ΝΔ τεῖχος τοῦ Δίου ἔξω τῆς αὐτῆς πύλης ἐγειρόμενος,
ὀλίγον μακρότερα τῆς ὁποίας κεῖται καὶ ὁ περὶ οὗ ἐνταυθὰ πραγματευόμεθα,
ὁ δὲ πλησίον τοῦ θεάτρου τοῦ Δίου ὑπὸ τὴν σκαπάνην νῦν ἀπὸ προπέρουσι
ἀκόμα, καὶ πέμπτος τέλος ἄλλος ἀπωτέρω τοῦ Δίου, ἀλλ' ἐν τῇ περιοχῇ πάλιν
αὐτοῦ ἐσημειώθη πρὸ ἑκατονταετίας ἤδη ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Leake (Tra-
vels in Northern Greece) εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ἀνήκων, στεφανώωνων
τὴν ὑψηλὴν ἀκρολοφίαν τοῦ χωρίου Σπὶ (Σουπὶ μᾶλλον καὶ πάντως ὄχι
Sphigi ὥς σημειώνεται ὑπὸ Leake καὶ Heuzey), ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἄκρῳ
τῆς ῥάχews τοῦ χωρίου Κουντουριώτισσα παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ
Μαυρονέρι.

Φέρουν δὲ τὰ μνημεῖα ταῦτα ἓνα τοιοῦτον ἀσυνήθῃ ἐν Ἑλλάδι, εἰδικῶς
δὲ Μακεδονικὸν μόνον δυνάμενον νὰ ὀνομασθῇ χωρακτήρα, καὶ μάλιστα Μα-
κεδονικὸν τῶν Ἑλληνικῶν ἀποκλειστικῶς χρόνων, διότι καὶ μόνον ἐν Μακεδο-
νίᾳ παρείχοντο τότε πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτοῦ αἱ ἀπαιτούμεναι συνθήκαι. Ἡ
Μακεδονία ἦτο πλουσιώτατος τόπος, χλιδὴν ἐπιτρέπων καὶ πολυτέλειαν ἄγνω-
στον εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν μόνον ἤκμασεν
ἐκ παλαιοῦ ἥδη, ἔτι δὲ μᾶλλον κατὰ τοὺς ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ
μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον χρόνους μία ἀνωτέρα στρατιωτικὴ τάξις ἰσχυρὰ καὶ
πλουσιωτάτη αὐτὴ πρὸ πάντων, δυναμένη νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς τὸν βίον τῆς τὴν
μεγαλοπρέπειαν ἐκείνην, τῆς ὁποίας μίαν ιδέαν μᾶς δίδουν καὶ τῶν νεκρῶν
τῆς χώρας τὰ γνωστὰ γενόμενα μνημειακὰ οἰκήματα. Ἡ τάξις αὕτη ἦτο ἡ
τῶν εὐγενῶν αὐτῆς, οἱ ὅποιοι περὶ τὸν Βασιλέα συγκεντρούμενοι ὅπως κατὰ τὴν
δημηρικὴν ἀρχαιότητά ποτε οἱ ἄνακτες καὶ βασιλεῖς περὶ τὸν ἀνώτερον ἓνα
βασιλέα μὲ τούτων καὶ τὸ ὄνομα ἐγνωρίζοντο καὶ ἦσαν πραγματικῶς οἱ σύν-
τροφοι καὶ φίλοι, οἱ ἐρήρες «ἐταῖροι» αὐτοῦ. Ὁκτακόσιοι ἐκ τῶν ἀρχηγῶν
τῶν εὐγενῶν τῆς Μακεδονίας εἶχαν ἕκαστος τόσον πλοῦτον, ὅσον δεκακισχί-
λιοι μόλις ὁμοῦ ἐκ τῶν εὐπατριδῶν ἢ ἱππέων, καὶ παχέων ἄλλως δι' εὐνόητον
λόγον ὀνομαζομένων, εἰς τὰς παλαιὰς ἀριστοκρατικὰς τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος
πολιτείας. Οὕτως οἱ νεκροὶ οἱ κατατεθέντες εἰς τοὺς τιμβήρεις μεγαλοπρεπεῖς
καὶ πολυτελεῖς τάφους τῆς Μακεδονίας ἠδύναντο κάλλιστα νὰ εἶναι ἐπιφανεῖς
ἄνδρες ἐκ τῆς τάξεως ἐκείνης τῆς ἀνωτέρας Μακεδονικῆς κοινωνίας. Τὸ δὲ
εὔρημα τὸ ἐν τῷ ἡμέτερῳ τοῦ Δίου τάφῳ γενόμενον ἐφάμιλλον πρὸς τὸ ἐν τῷ
τῆς Ναούσης τύμβῳ παρατηρηθὲν ἀλλ' ἐκλιπόν, ὥς φαίνεται, δυστυχῶς καθὰ
εἴπομεν ἔκτοτε, εἶναι τὸ ἐξῆς:

Ὁ εἰς τὸν τάφον κατατεθεὶς νεκρὸς ἀνεκλίθη, ἐν φερέτρῳ ἴσως κλεισθεὶς πολυτελεῖ βεβαίως, ξυλίνῳ ἢ μεταλλίνῳ (ἐκ τινων περισσευόντων δι' ἓνα μόνον νεκρὸν ὁσῶν τῆς σπονδυλικῆς στήλης συμπεραίνω, ὅτι ἀργότερα πρέπει νὰ προσῆλθεν εἰς αὐτὸν καὶ ἡ σύζυγος). Τὸ δὲ φέρετρον, ἂν τοῦτο ὑπεδέχθη αὐτὸν καὶ ὅχι πολυτελεῖς στρωμνὴ ἀπλῶς, ἀπετέθη, ὡς ἐδηλώθη ἀνωτέρω, εἰς κλίνην μαρμαρίνην. Κλινῶν τοιούτων ἀπεικονίσσεις μὲ ποικίλας μάλιστα διακοσμήσεις γνωρίζομεν ἐκ παραστάσεων ἀγγείων. Ποίαν δὲ θέσιν ἀκριβῶς ἕκαστον τῶν συναποτελούντων τὴν κλίνην ταύτην μαρμάρων κατελάμβανεν εἰς αὐτήν, εὐκόλον ἦτο διὰ καταμετρήσεων νὰ προσδιορίσω ἀλανθάστως. Ἡ κλίνη, ἐπακουμβοῦσα εἰς τὸν ἀπέναντι τῆς θύρας τοῖχον, ἦτο τετραγωνικὴ μὲ ἐκάστην πλευρὰν μήκους μέτρου ἑνὸς καὶ ὀγδοήκοντα ἑκατοστῶν, ὕψους δὲ ἐνός. Οἱ ἑκατέρωθεν τῆς προσόψεως τῆς κλίνης μαρμαρίνοι πόδες, ὡς δύο ὀρθοστάται στηρίζοντες τὰς ἐπ' αὐτῶν ἐπακουμβούσας δύο ἐπιμήκεις πλάκας, ἐφ' ὧν ἔκειτο ὁ νεκρὸς, ἔχουσιν ἑνὸς περίπου τετραγωνικοῦ μέτρου ἐπιφάνειαν, ἡ δὲ στενὴ πλευρὰ τῆς προσόψεως αὐτῶν κοσμεῖται ὑπὸ ἀνθεμίου δηλουμένου εἰς μὲν τὰς ἑλικας πλαστικῶς καὶ διὰ χρώματος ἐπίσης ζωνοῦ ἐρυθροῦ τούτου, κατὰ δὲ τὰ φύλλα μόνον διὰ τοῦ αὐτοῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο ὀρθοστατῶν μέτωπον τῆς κλίνης ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐπιμήκων μαρμάρων. Τὸ κατώτατον ἐκ τῶν τριῶν, ἀρκετὰ πλατὺ, δὲν φέρει ἢ δὲν σώζει καμμίαν διακόσμησιν. Εἰς κλίνην παραστάσεως ἀγγείου εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἀπεικονίζεται λέων καθήμενος (πρβ. Ancient furniture, A history of Greek κτλ. ὑπὸ Gisella M. A. Richter, 1926). Ἴσως καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ τάφῳ ὁμοίᾳ ἢ ἀνάλογος ἦτο ἡ παράστασις, ἐξίτηλος γενομένη διὰ τὸν λόγον ὅτι τὰ μάρμαρα ταῦτα εὗρηκα κείμενα ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐντὸς πηλοῦ, ὅστις ἐσχηματίσθη ἐκ τῆς χρωματιστῆς ἐπιστρώσεως δι' ἀσβεστοκονιάματος ὅλου τοῦ ἐξ ὀγκωδῶν λίθων αποτελουμένου δαπέδου ἀμφοτέρων τῶν θαλάμων ἔνεκα τῆς φοβερᾶς ἐν τῷ τάφῳ ὑγρασίας. Εὗρηκα τὰς μαρμαρίνας παραστάδας τῆς θύρας καθύγρους καὶ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων ὁμοίως, ἀργὰ δὲ μόλις ἐσκέφθην νὰ ἀερίσω τὸν τάφον κατασκευάσας ἀεροδόχον ἐν εἵδει καπνοδόχου ἐπὶ τῆς ἀψίδος. Καὶ τὴν εἴσοδον δὲ ἐγκαίρως ἐξησφάλισα διὰ σιδηρᾶς κιγκλιδωτῆς θύρας, ὥστε φῶς ὅπωςδήποτε καὶ καθαρώτερος ἦν νὰ

Εἰκ. 3. Ποὺς τῆς κλίνης.

εἰσέρχεται δι' αὐτῆς εἰς τὸ «κατασκαφὲς οἶκημα αἰδίων» τοῦ ποτε νεκροῦ, τοῦ ὁποίου ὅμως καὶ πολλὰ ὁσαῖ ἡδυνήθην νὰ περισυλλέξω καὶ παρὰ τήν ποτε κλίνην ν' ἀποθέσω.

Εἰς τὸ τρίτον ἐγκάρσιον τοῦ μετώπου μάρμαρον μὲ τὴν λευκὴν λεῖαν ἐπιφάνειάν του, κάθυγρον, ἂν καὶ ἐλαφρότερον πηλώδη αὐτήν, εὗρηκα μικρὰ λείψανα παραστάσεως ζωγραφιστῆς ἑξιτήλου ὑπὸ τοῦ χρόνου γενομένης. Τὸ μάρμαρον τοῦτο ἔχει ἐπιφάνειαν ἐνὸς μέτρου καὶ ὀγδοήκοντα ἑκατοστῶν ἐπὶ πεντήκοντα ἑκατοστὰ καὶ δύναται νὰ φαντασθῇ κανεὶς πόσον μεγάλη ἴσως εἰκὼν ἀνεπτύσσετο ἐν αὐτῇ, ἀπολεσθεῖσα ὅμως διὰ παντὸς δι' ἡμᾶς.

Ἄλλ' εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο μνημονευθέντων ἐγκαρσίων μεσαῖον μετωπιαῖον μάρμαρον μήκους ἐννοεῖται καὶ αὐτὸ μέτρου 1,80, πλάτους ὅμως μόνον 0,22 πλὴν τοῦ ἄνωθεν γεισοειδῶς προεξέχοντος ὀλίγον κανόνος πλάτους 0,04, ταχέως ἐξεπληρώθη ἡ βεβαία μου σχεδὸν ἐλπίς, ὅτι ἐδῶ θὰ εὗρισκα τέλος πολὺ σπουδαιότερα ἔχνη παραστάσεως ζωγραφικῆς πλήρους, ἐν εἵδει ζωοφόρου ὥς ἐκ τῆς θέσεως καὶ τοῦ ἐπιμήκους καὶ μετὰ μικροῦ γείσου, ὥς εἶπα, σχήματος τοῦ λίθου. Ἡ βεβαία μου αὕτη ἐλπίς ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς διακοσμήσεως νεκρικῶν κλινῶν, περὶ τοῦ ὁποίου τελείαν ἰδέαν δίδει γνωστὴ παράστασις μιᾶς πολυτελοῦς τοιαύτης παριστανομένης ἐπὶ ἀγγείου (ιδὲ *Ancient furniture* ὑπὸ Gisella Richter σ. 69).

Δεικνύει αὕτη εἰς ὁμοίαν θέσιν τοῦ μετώπου τῆς κλίνης ζωοφόρον ἀποτελουμένην ἐκ σειρᾶς μικρᾶς ἵππων ἐν βαδίσματι. Ἄλλ' ἐγεννήθη εἰς τὴν διάνοιάν μου καὶ ἐκ τῆς πρώτης μου ἐπὶ τῶν μαρμάρων τῆς κλίνης τοῦ ἡμετέρου τάφου παρατηρήσεως, ὥς ἀνωτέρω ἀνέφερα, περὶ τῶν ζωγραφιστῶν ἀνθεμίων εἰς τὰς κατὰ μέτωπον στενὰς πλευρὰς τῶν ἑκατέρωθεν ὀρθοστατῶν μαρμάρων ἥτοι προσθίων ποδῶν τῆς κλίνης. Δὲν ἐπίστευα ὥς δυνατόν πράγμα, εἰς αὐτοὺς μόνον νὰ εἶχεν ἐξαντληθῇ ἡ ζωγραφικὴ διακόσμησις τῆς κλίνης. Ὁ νεκρικὸς θάλαμος ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ παναμοιότιπον θαλάμου ἢ αἰθούσης τοῦ πραγματικοῦ μεγάρου τῆς κατοικίας τοῦ τεθνεῶτος, ὅταν οὗτος ἔζη. Καὶ αὕτη ἡ διακόσμησις τῶν ποδῶν τῆς κλίνης δι' ἀνθεμίων ζωγραφιστῶν, ἀλλὰ παριστανομένων ὥς πραγματικῶν φυτῶν ἀνερχομένων ἀναμέσον τῶν κλάδων τῶν ἐκ τῶν δοχείων, ἀπέδιδε τὸν ἀληθινὸν στολισμὸν τῆς αἰθούσης τοῦ ζώντος. Ὑπεράνω τῆς κλίνης εὗρηκα ὑπὸ τὸ διάζωμα τὸ χωρίζον τοὺς τοίχους τοῦ θαλάμου ἀπὸ τῆς ἀψίδος αὐτοῦ τὰς θέσεις ἥλων χαλκῶν, ἐξ ὧν ἦσαν ἀνηρτημένα σκευὴ πιθανῶς ἢ ἐσθῆτες ἢ τοιουτοτρόποι ἄλλα κτερίσματα, ἀλλ' ἴσως καὶ πίνακες ζωγραφιῶν ἐνθυμίζοντες πάλιν τὴν διακόσμησιν τοῦ θαλάμου τοῦ ἐγκοσμίου μεγάρου τοῦ νεκροῦ. Ἀλλὰ καὶ ἂν τοὺς πίνακας τούτους ἀκριβῶς δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω ὥς ἀληθῶς ἐδῶ ὑπάρχοντας, ἀσφαλές τήν ὅμως ἔνδειξιν τῆς ἀληθείας τῆς ἀντιλήψεώς μου περὶ τῆς ἰδέας, ἥτις

ὑπηγόρευε τὸν τρόπον τῆς διακοσμῆσεως τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου, παρέχει καὶ ἄλλο σπουδαῖον λείψανον αὐτῆς. Πλατεῖα ζώνη περιθέουσα δὲν γνωρίζομεν πλέον πόσον μέρος τῆς βάσεως τῆς ἀψίδος ὑπεράνω τῆς κλίνης, σώζει ἐναργῇ λείψανον παραστάσεως λεόντων ἐν βαδίσματι, ἥτις δὲν δύναται ἴσως νὰ εἶναι ἄλλο τι ἢ ἐνθιμήσις ἐν μικρογραφίᾳ τῶν πραγματικῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες ἐκόσμουσαν ἀκριβῶς ὅ,τι ἤθελε νὰ παραστήσῃ διὰ τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου ὁ διακοσμῆτής, ἥτοι τὴν ἀληθινὴν ἐπὶ γῆς κατοικίαν τοῦ ἀποθανόντος.

Ἄλλ' οἱ ὀρθοστάται πρόσθιοι πόδες τῆς κλίνης εὐρέθησαν εἰς τόσον καλὴν θέσιν, ἣν παρὰ τὸν τοῖχον ἔλαβον ἀνατραπέντες ὑπὸ τῶν τιμβωρῶν ἐπὶ τοῦ διαπέδου τοῦ θαλάμου, ἐκατέρωθεν μάλιστα ὁμοίως, ὥστε αἱ στεναὶ αὐτῶν μετωπιαῖαι πλευραί, ὥς μὴ ἐγγίζουσαι διόλου τὸν πηλὸν καὶ καλῶς σκεπασμέναι ὑπὸ μόνον τῶν ἄνωθεν εἰσρευσάντων ξηρῶν λεπτῶν χωμάτων, ἠδυνήθησαν καὶ κάλλιστα νὰ διασώσουν τὴν ζωγραφίαν των. Τὸ μεσαῖον ὅμως μετωπιαῖον μάρμαρον, τὸ ὁποῖον εὐθὺς εἰς πρώτην στιγμὴν ὑπώπτευσαν δι' ὃν λόγον εἶπα ὡς φέρον γραπτὴν ζωοφόρον, κατέκειτο μὲ τὴν ζωγραφισμένην ἐπιφάνειαν ἐπὶ τοῦ πηλοῦ τῆς ἐπιστρώσεως τοῦ διαπέδου. Ὁ πηλὸς ἀπεδείχθη κατόπιν, ἀφοῦ μετὰ μυρίας προφυλάξεις ἐξήχθη ἐκ τῆς κακῆς αὐτῆς θέσεως τὸ μάρμαρον, ὅτι ἔφθειρε καὶ παντελῶς ἐξηφάνισε τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἐγχρώμου παραστάσεως. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἔφερεν ἐλαφρὰν μόνον ἐπάλειψιν ἐρυθροῦ χρώματος ἐφ' ἧς κατόπιν ἐζωγραφήθη ἡ παραστάσις πολυχρώμως. Εἰς τὸν πηλὸν ἐπομένως εὐκόλον ἦτο νὰ ἐπικολλήσουν τὰ χρώματα ταῦτα καὶ νὰ ἐξαφανισθοῦν ἢ νὰ ἀντικατασταθοῦν ὑπὸ τοῦ ἀποσκληρυνθέντος ρύπου. Ἄλλ' εὐτυχῶς ὅπωςδήποτε εἰς ἓν τμήμα τοῦλάχιστον τοῦ μαρμάρου διεσώθησαν οἱ τρεῖς καλᾶζοντες ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ἱππεῖς, τοὺς ὁποίους καλλίτερον πάσης περιγραφῆς θὰ παρουσίαζεν εἰς τὸν ἀναγνώστην τὸ πιστὸν ἐγχρωμον ἀντίγραφον αὐτῶν ἐκπονηθὲν ὑπὸ τοῦ ἐμπειροῦ ζωγράφου κ. Σόλωνος Φραγκουλίδου Κυπρίου, ἐνταῦθα δὲ δεικνύει ζιγγογράφημα τοῦ διὰ μελάνης σχεδιογραφήματος αὐτῶν.

Οἱ ἱππεῖς, οἱ μετὰ πλήρους ἐμπειρίας καὶ ἀσφυλείας ἐπιβαίνοντες τῶν ἵππων, εἶναι ἱπποδρομοῦντες Σκύθαι ἢ Θράκες οἱ δύο πρώτοι, Ἕλλην δὲ μᾶλλον ὁ τρίτος, ἐξ ὧν ἀπεσβέσθη ἐν τῷ πηλῷ ἡ κεφαλὴ δυστυχῶς, σαφὲς ὅμως παραμένει τὸ διάγραμμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χιτῶνος ἢ τῶν χιτῶνων καὶ τῆς χλαμύδος καὶ ζωηρὸς ὁ ποικίλος χρωματισμὸς αὐτῶν. Ὁ πρῶτος φέρει ἀναξυρίδα Περσικὴν καὶ ὁ δεύτερος ὁμοίως, ὁ τρίτος ἔχει γυμνὰς τὰς κνήμας. Ἡ ἀνεμιζομένη χλαμὺς τοῦ πρώτου εἶναι χρωματισμένη κυανῇ, ὁ χιτὼν ἐρυθρὸς καὶ τὰ σανδάλια ὠσαύτως. Ὁ δεύτερος φαίνεται φέρων χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ χειρῖδες τοῦλάχιστον σώζον τὸ κυανοῦν χρῶμα. Ὁ τρίτος ἔχει γυμνὰς τὰς κνήμας καὶ φέρει δύο χιτῶνας, τὸν ἓνα μακρότερον ὑποκρίτρινον

φαινομενικῶς, τὸν ἄλλον βραχύτερον κυανόχρουν. Ὡραῖα δηλοῦνται ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου πίνακος πάντα ταῦτα. Ἄλλ' ἀριστοτεχνικῶς εἰργασμένοι εἶναι οἱ ἵπποι, εὐρωστα, εὐγενῇ ζῳᾷ. Ὁ πρῶτος ἀναχαιτίζεται βιαίως ὑπὸ τοῦ ἱππέως, ὀρθομένου στερεῶς ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του καὶ σφίγγοντος ἀσφαλῶς τὰ σκέλη πρὸς τὰ ὀπίσω εἰς τὴν κοιλίαν, ἀναγκάζομενος πρὸς τοῦτο ἕνεκα τοῦ ἀδή-

Εἰκ. 4. Ὁ πρῶτος ἐξ ἀριστερῶν ἱππέυς.

λου νῦν ἐμποδίου, τῆς στάσεως ἴσως τοῦ προηγουμένου ἵππου, ὅστις ἐξέλιπεν ἔντελῶς ἐκ τῆς εἰκόνας. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἵππου εἶναι λίαν χαρακτηριστικὴ τοῦ θυμοειδοῦς, πλήρους ὁρμῆς ζῳου. Διὰ τῶν ὀπισθίων δὲ τοῦ σώματός του ἀνακαλεῖ ἀρκετὰ τὴν μορφήν τοῦ θαυμασίου ἵππου τοῦ Λαρείου εἰς τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τῆς Πομπηΐας, συντεθὲν βεβαίως κατὰ πρωτότυπον πίνακα ποιηθέντα ὑπὸ μεγάλου Ἀλεξανδρηνοῦ ζωγράφου. Ἄλλ' ὁμοίαν καταγωγὴν

δεικνύει καὶ ἡ τοῦ ἡμετέρου τάφου εἰκὼν. Ἐξαιρέτως ἐπιτυχῆς παρουσιάζεται εἰς τὸ βλέμμα μας καὶ ὁ δεύτερος σωζόμενος ἵππεὺς διὰ τοῦ ἐν τῷ σφοδρῷ καλπασμῷ καταπεσόντος εἰς γόνατα ἵππου, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ ἐκφράζει ὅλον τὸ ἄλγος τοῦ δυστιχήσαντος εὐγενοῦς ζώου. Καὶ ὁ τρίτος ὡσαύτως διὰ τῆς θριαμβευτικῆς στάσεως τοῦ ἰδικοῦ του ἵππου, ὡς δεικνύει ὅλη του ἡ κίνησις, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἡ καμπυλοειδὴς ἀνύψωσις τῆς οὐρᾶς ὁμοίως παρουσιάζομένη εἰς τοὺς θριαμβεύοντας Κενταύρους τῆς ζωοφόρου τοῦ Παρθενῶνος — διὰ νὰ ἀναφέρω ἓνα μέγα παράδειγμα — ἐνῶ οἱ νικημένοι ἐν αὐτῇ καταβιβάζουν καὶ κρύπτουν σχεδὸν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο ἄκρον τοῦ σώματός των.

Εἰκ. 5. Ὁ εἰς γόνατα πίπτων ἵππεὺς καὶ ὁ προτρέχων αὐτοῦ.

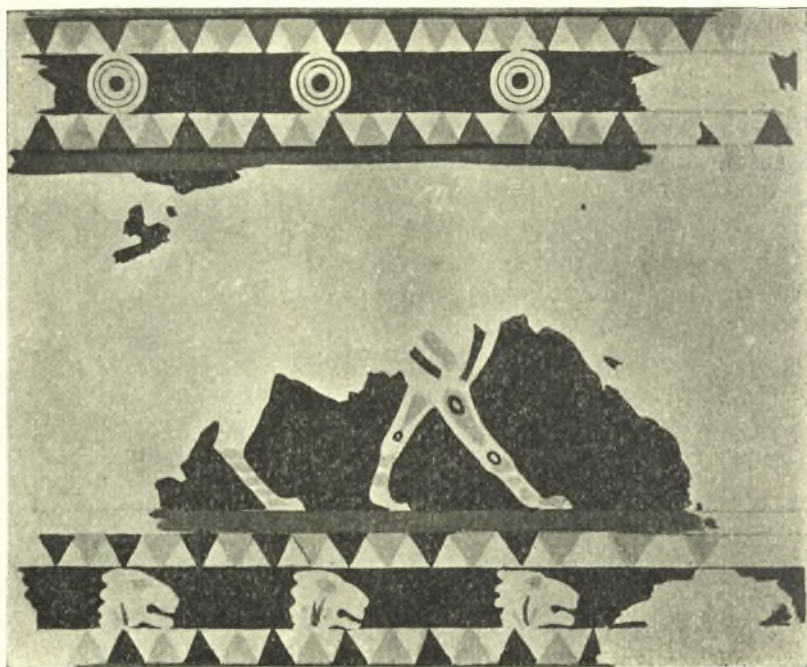
Οἱ τρεῖς περιωθέντες ἵππεῖς ἐκ τοῦ συνόλου τῶν λοιπῶν τῆς παραστάσεως τῆς μακρᾶς ζωοφόρου — οἱ σύμπαντες θὰ ἦσαν ἑξάπαντος τετράκις τόσοι — δὲν ἀποζημιώνουσι βεβαίως ἡμᾶς τελείως διὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν ἄλλων. Ὡς βλέπομεν διατεταγμένους καὶ ἀπεικονιζομένους αὐτοὺς, στάσις, ζωὴ καὶ κίνησις ὅλως διάφορος τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἐχαρακτήριζε πάντας, καὶ τίς οἶδε πόσαι ἐναλλαγαὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἐνὸς ἐκάστου θὰ ἐποίκιλλον τὴν πολυμερῆ αὐτῶν ἀκολουθίαν. Ἀλλ' ἔνεκα τούτου δικαιούμεθα ἔτι μᾶλλον νὰ ἐξάρωμεν τὴν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου, περὶ τοῦ ὁποίου μαρτυρεῖ τὸ ἐλάχιστον μόνον ἀλλ' ὠραιότατον εἰς ἡμᾶς ἀπομεῖναν δείγμα αὐτοῦ. Ὁ μέγας

ἀναμορφωτῆς τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους βασιλεὺς Ἀρχέλαος (414 - 399 πρὸ Χρ.) ἔφερεν εἰς τὸ Δῖον μετὰ τοῦ μεγάλου Εὐριπίδου, ὡς ὀργανωτοῦ θὰ ἐλέγαμεν σήμερον τοῦ Μακεδονικοῦ θεάτρου, καὶ τὸν μέγαν ζωγράφον τῆς ἐποχῆς Ζεῦξιν διὰ νὰ κοσμήσῃ τὰ ἀνάκτορά του εἰς τὴν πρωτεύουσιν τοῦ κράτους διὰ τῆς τέχνης του. Ἡ καλλιτεχνία εἰσήγετο τοιουτοτρόπως καὶ αὕτη εἰς τὴν Μακεδονίαν ἐκ τῶν ἀνθηρῶν κέντρων ἐν τῇ Νοτίᾳ Ἑλλάδι, δι' ἐνὸς τῶν μεγάλων ἐκπροσώπων αὐτῆς ἐν τῇ ζωγραφικῇ. Τὸ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἔγινε βεβαίως καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, διὰ νὰ κτισθοῦν ἐννοεῖται πρῶτον πρὶν ζωγραφηθοῦν τὰ ἀνάκτορα τοῦ ἡγεμόνος τῆς χώρας, καὶ ἐπίσης διὰ τὸ Δῖον πάντως, τὸ ὁποῖον μεμαρτυρημένως ὁ Ἀρχέλαος διὰ καλλιτεχνῶν διακοσμήσας μετέβαλεν εἰς Ὀλυμπίαν τῆς βορείας Ἑλλάδος. Τὰ ἐν Παλατίσῃ ἢ Παλατίσῃ λείψανα θαυμαστῶν ἀρχιτεκτονικῶν κτισμάτων καλλίστης Ἑλληνικῆς ἐποχῆς τὰ περιγραφέντα καὶ ἀπεικονισθέντα εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ ἀρχαιολόγου Léon Heuzey μετὰ τοῦ Dauterive (ἐν Mission archéologique de Macédoine, 1876), δίδουν ἐπίσης ὑψηλὴν ἰδέαν περὶ μιᾶς ἀκμῆς τῆς καλλιτεχνικῆς δράσεως ἐν Μακεδονίᾳ, περὶ τῆς ὁποίας παραβλητέα καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Γεωργίου Οἰκονόμου εἰρημένα ἐν Athen. Mitteilungen τοῦ 1920, σ. 75. (Die Bronzen von Pella). Ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου ὡς πρὸς τὴν ὄψιν ταύτην τῆς μορφώσεως τῆς Μακεδονικῆς κοινωνίας ἔγιναν ἄνευ ἀμφιβολίας πολὺ περισσότερα πράγματα. Ἡ μετάδοσις ὁμῶς τῶν ἀγαθῶν τούτων δὲν θὰ ἦτο διόλου ὀρθὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι περιορίζετο ἐν Μακεδονίᾳ, ὡς λέγεται πάντοτε, εἰς τὸν στενὸν μόνον τῆς Βασιλικῆς Ἀδλῆς κύκλον. Νομίζω δὲν δίδεται, ὡς ἔδει, ἀρκετὴ προσοχὴ εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ Μακεδονικὸς λαός, γεωργικὸς κατ' ἐξοχὴν καὶ κτηνοτροφικὸς ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ, διὰ τοῦ ἀστικοῦ ὁμῶς τῶν πόλεων αὐτοῦ πληθυσμοῦ εὗρίσκετο εἰς στενωτάτην ἐπαφὴν πρὸς τὸν καθόλου πολιτιστικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος πάσης ἐκ τε τῶν σημαντικῶν πόλεων τῆς παραλίας τῆς χώρας καὶ τῶν πολυπληθῶν ἄλλων τῆς μεσογαίας καὶ τῆς Χαλκιδικῆς. Τὸν πρὸ πάντων γεωργικὸν Μακεδονικὸν τοῦτον

Εἰκ. 6. Τὸ φοινικοειδές πλέγμα.

λαὸν ὁ Ἀρχέλαος ἔκρινε τόσον ἄξιον προσοχῆς καὶ τιμῆς ὥστε διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ τακτικοῦ πεζοῦ στρατοῦ τῆς χώρας νὰ θέσῃ τοῦς, χωρικοὺς τὸ πλεῖστον βεβαίως, ὀπλίτας ἄνδρας παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀπὸ αἰώνων εὐγενεῖς τῆς χώρας **ἱππότας ἑταίρους**, ὀνομάσας αὐτοὺς **πεζεταίρους**. Οἱ πλεῖστοι ἐκ τούτων ἐγίνοντο τοιουτοτρόπως καὶ μέτοχοι ἀνωτέρου πολιτιστικοῦ βίου. Ἀλλὰ τὰ ἀριστοκρατικά γένη τῆς χώρας τὰ συγκροτοῦντα τὸ μόνον σημαντικὸν ἕως τότε ἱππικὸν σῶμα τοῦ στρατοῦ αὐτῆς καὶ περιστοιχίζοντα τὸν βασιλέα καὶ κατὰ

Εἰκ. 7. Ζώνη λεόντων ἐν βαδίσματι καὶ κεφαλῶν λεόντων.

τὸ πλεῖστον καθ' ἑαυτὰ ἤδη ἐν ταῖς ἐστίαις των ἀνώτερον ἄγοντα βίον ἀνέκαθεν, δὲν θὰ ἐκοινώνουν βέβαια τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, σωματικῆς ἀθλήσεως καὶ πνευματικῆς μορφώσεως ὀλιγώτερον ἢ ὅσον ἦτο γνωστὴ αὕτη ἐν τῇ Αὐλῇ, ἀσκουμένη ὑπὸ ἐνὸς Ἀλεξάνδρου Α΄, ἀγωνισθέντος ἐν Ὀλυμπίᾳ, καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, οἱ ὅποιοι πάντες εὗρισκοντο ἐν στενῇ ἐπικοινωνίᾳ μὲ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴν ἐστίαν πρὸ πάντων τῆς Ἑλληνικῆς παιδείσεως καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς, μὲ τὰς Ἀθήνας, ἐξ ὧν ἰδιαίτερων πολιτικῶν λόγων καὶ ἀμοιβαίων σχέσεων. Ἡ κατάστασις αὕτη ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ ἔπειτα

καὶ μέχρι τῶν παραμικροτέρων συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ Ἑλληνικὴ ὁμῶς ζωὴ ἀνέκαθεν εἶχεν ὥραιάς συνηθείας, ἐξωραϊζομένας ὑπὸ τῶν καλλιτεχνικῶν της ὁρμεμφύτων. Αἱ τάσεις δὲ αὗται πάλιν ἠδύναντο νὰ ἐκδηλωθοῦν ὑψηλοφρονέστερα καὶ ἐπιδεικτικώτερα εἰς περιστάσεις σπουδαιοτέρας τῆς ζωῆς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι καὶ ἐκ τῆς μορφώσεώς των ἐλάμβανον ἀνωτέρας ἐμπνεύσεις, βοηθούμενοι πρὸς τοῦτο καὶ ὑπὸ τοῦ πλούτου των. Τοιουτοτρόπως αἱ καλλιτεχνικαὶ ἔξεις καὶ ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς ἐπέδρων καὶ μέχρι τῶν περὶ τὴν ταφὴν συνθηκῶν, καθὼς αὐταὶ πάλιν ἐκ τῶν εἰς φῶς ἐξερχομένων σήμερον ἔργων, τὰ ὅποια προεκάλουν ἓν τι μορφῇ τῆς τέχνης, τῇ ἀρχιτεκτονικῇ ἢ τῇ εἰκαστικῇ, γίνονται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας μάρτυρες τῆς πραγματικῆς ποτε ἀσκήσεως αὐτῆς. Ἡ συνήθεια μάλιστα ἰδιαιτέρως τῶν περὶ τὴν ταφὴν ἀγώνων ἠδύνατο νὰ ἐπιζῇ εἰς τοὺς Μακεδόνας ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἤδη χρόνων, αἱ παραδόσεις τῶν ὁποίων καὶ εἰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ πατριαρχικοῦ βίου τῆς φυλῆς των παρέμενον ζωντανώτεραι. Ἡ ζροφόρος ὁμῶς τοῦ τάφου τοῦ Δίου παριστάνει ἀναμιγρῶς ἱππικὸν ἀγῶνα δρόμου, ὅστις ἀκριβῶς ἦτο ἀχώριστος ἀπὸ τῶν περὶ τὴν ταφὴν ἄλλων ὁμοίων, τῶν γυμνικῶν τῶν ἡρώων, κατὰ τοὺς χρόνους ἀκόμη τῆς ὁμηρικῆς βασιλείας καὶ φυσικὸν διὰ τοῦτο ἦτο, εἰς χρόνους πρὸ πάντων μεγάλης ἀνθήσεως καλλιτεχνικῆς τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἀνάμνησις αὐτοῦ ὡς καλλίστου ἀγῶνος διὰ τὴν περιλάμπρον στρατιωτικὴν κοινωνίαν τῆς Μακεδονίας νὰ θεωρηθῇ διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς του ἀναπαραστάσεως καὶ ὡς κάλλιστον κτέρισμα παρατιθέμενον εἰς τὸν τάφον ἐνὸς εὐπατρίδου τῆς χώρας ταύτης.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Δίου τῆς Μακεδονίας, πόλεως ἥτις ἤκμασε μὲν κατὰ τοὺς ἐνδοξοτάτους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τοῦ πέμπτου τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ δευτέρου αἰῶνος πρὸ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὴν σημασίαν της, ἀνάλογον βέβαια πρὸς τοὺς καιροὺς, διετήρησε καὶ καθ' ὅλους τοὺς τέσσαρας πρώτους τοῦλάχιστον μετὰ Χριστὸν αἰῶνας, εἶχαν κατὰ τὸ λήξαν ἔτος καὶ ἄλλους καρπούς. Τῆς γενομένης ὁμῶς αὐτόθι καὶ ἄλλης ἐργασίας πλὴν τῆς περὶ τὸν τάφον δὲν δύναται νὰ γίνῃ πληρεστέρα περιγραφὴ ἐν τῷ παρόντι διότι, ἡ σκαφὴ γίνεται ἔτι δι' ἀνορύξεως τάφρων καὶ ὄχι ἀποκομίσσεως τῶν μεγάλων σωρῶν λίθων καὶ χωμάτων, οἵτινες ἐσχηματίσθησαν ἐκατέρωθεν τῶν τάφρων. ὥστε τοιουτοτρόπως νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ τέλειος καθαρισμὸς τοῦ εὐρέος χώρου.

Πρόκειται περὶ τῆς ἐξερευνήσεως τῆς θέσεως ἐνθα ἀπεκαλύφθη κατὰ τὸ πρῶτον ἤδη ἔτος τῶν ἀνασκαφῶν μία μεγάλη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ πέμπτου, ὑποθέτω, αἰῶνος, κατὰ δὲ τὸ λήξαν ἡ ἀναζήτησις αὕτη ἐπροχώρησε τόσον, ὥστε νὰ καταρτισθῇ καὶ τὸ σχέδιον τοῦ ἀξιοσημειώτου χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος ἐκπονηθῇ ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ μηχανικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Κατσάνου. Λιὰ τῆς προσφάτου ταύτης ἐρεῦνης

ἦλθον εἰς φῶς ἀρκετὰ νέα πράγματα καὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν περὶ τὸν τρίτον καὶ τέταρτον καὶ πέμπτον χρονιστιανικὸν αἰῶνα χρόνων. Αὐταὶ δὲ προερχόμεναι ἐξ ἀρχαιοτέρας ἐκκλησίας, ἥς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον ἀνευρέθη ἀκριβῶς 2 μ. 20 ὑπὸ τὸ διὰ μαρμαρίνων πλακιδίων στρωμένον δάπεδον τῆς Βασιλικῆς. Καὶ τὸ σπουδαῖον εἶναι, ὅτι ἡ ἀρχαιοτέρα αὕτη ἐκκλησία, ἀνήκουσα ἴσως εἰς τὸν τρίτον, προκωνσταντίνειον δηλαδὴ αἰῶνα, πιθανῶς δὲν ἦτο ἀρχικῶς ἐκκλησία ἀλλὰ διπλὴ αἵθουσα οἰκίας ἰδιωτικῆς, χρησιμοποιοηθεῖσα ὡς εὐκτήριος χρονιστιανικὸς οἶκος. Ἐξ αὐτῆς δὲ προέρχονται καὶ αἱ ἐν τῇ Βασιλικῇ εὐρεθεῖσαι ἐπιγραφαί, καὶ γλυπταὶ τινες πλάκες μαρμαρίναι, θωράκια ὑποθέτω. Αἱ ἐπιγραφαί, πᾶσαι «ὑπὲρ εὐχῆς τοῦ δεινός» δὲν εἶναι σύγχρονοι. Ἡ ἀρχαιοτέρα προφανῶς δεικνύει Ἑλληνικὸν ἔτι τρόπον γραφῆς καὶ μορφῆς τῶν γραμμάτων, ἐγκαταλείπων κατ' ἴσιν ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ μέγεθος ἄνευ κεραιῶν (arices) ἐπιμελῶς λίαν. Αἱ λοιπαὶ δύνανται νὰ εἶναι καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Καὶ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς παλαιοτέρας ἐκκλησίας ἔχει σχήματα γεωμετρικὰ καὶ περίπλοκα πλέγματα, ὅπως διάφορα τῶν πολλῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων οἰκιῶν τοῦ τετάρτου μέχρι τὸ πολὺ πέμπτου ἴσως αἰῶνος μετὰ Χριστόν. Εἶναι δὲ καὶ ὅχι ἐνιαῖον τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἐκκλησίας ταύτης, ἀλλὰ πολὺ διάφορον τὸ ἐν τοῦ ἄλλου, ὡς νὰ ἐπρόκειτο περὶ δύο διαφόρων δωματίων, ὅχι δὲ περὶ ἑνὸς συνεχοῦς κλίτους ἐκκλησίας, ἥτις δὲν ἦτο καὶ Βασιλική, ἀλλὰ μονόκλιτος ὅσον φαίνεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀτελῶν ἔτι ἀνασκαφῶν. Καὶ οἱ τοῖχοι, οἱ πρὸς δυσμὰς τοῦλάχιστον, διότι τοὺς ἄλλους δὲν ἀπεκάλυψα ἀκόμη, φέρουν χρωματιστὸν κόσμημα ἐν εἶδει κυκλιδωτοῦ, ἐρυθρὸν καὶ ὑπομέλαν ἐναλλάξ, ἐπὶ τοῦ κονιάματος τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας. Παράκεινται εἰς τὴν Βασιλικὴν καὶ τὰ λείψανα κυκλικοῦ κτίσματος, μὲ ἰσχυροτάτους τοίχους, ἴσως βαπτιστηρίου.

Ἐν τῇ νοτιανατολικῇ δὲ περιοχῇ τῆς πόλεως Δίου, ἔνθα τοποθετῶ τὸ ἱερὸν τοῦ Δίου (πρβ. ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τεύχος Ἰανουαρίου τοῦ 1931 τὸ ἄρθρον: Ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Λίβιος περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δίου), μόλις ἠδυνήθη νὰ καθαρίσω μέρος μόνον τοῦ χώρου ἐκ τῶν δεινδροειδῶν παλιουρῶν ἀκανθῶν. Ἡ θέσις αὕτη εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῇ πρώτη κατὰ τὴν προσηχῇ περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Δίου. Μεταξὺ ἀσημάντων ἄλλων λειψάνων ῥωμαϊκῶν χρόνων εὐρέθη ἐνταῦθα κατὰ τὴν σκαφὴν τεμάχιον ἐπιτυμβίας πλακὸς μὲ τὸ ὄνομα (Μᾶξ- ἢ Δέκ-) ἰμος ἀρχισυνάγωγος. Δὲν εἶναι δὲ παράδοξον, ὅτι ἐν τῇ μικρᾷ ἀνθηρᾷ Ἑλληνικῇ πόλει ἐχούση καὶ ἀξιόλογον ῥωμαϊκὴν ἀποικίαν, ἀπὸ Τιβερίου τοῦλάχιστον ὑπῆρχεν ἐπὶ Ἀποστόλου Παύλου ἤδη καὶ ἀξιόλογος Ἰουδαϊκὴ παροιμία ἐγγὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βεροῖας ἄλλη.

Προσεχῶς ἴσως καταστῇ δυνατόν νὰ ἐξετασθῇ ἐπαρκῶς καὶ ὁ δεύτερος παρακείμενος εἰς τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα Μακεδονικὸν τυμβόχωστον τάφον

τύμβος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐσχάτως ἔσκαψα τάφρον μόνον, διερχομένην διὰ τοῦ κέντρου του, ἀλλ' οὐχὶ ἀκόμη μέχρι τοῦ ἀρχαίου φυσικοῦ ἐδάφους. Τοιαύτην δοκιμαστικὴν ἐργασίαν ἔκαμα, ἀνεπαρκῆ εἰσέτι, καὶ εἰς ἄλλον πολὺ μεγαλείτερον τύμβον, ὀλίγον ἀπωτέρω τοῦ θεάτρου τοῦ Δίου κείμενον ἐν μέσῳ νεκροταφείου ἀρχαίου Μακεδονικοῦ. Παρ' αὐτὴν τὴν ὄριζαν τοῦ Ὀλύμπου, ὑπεράνω τῆς χαραδρῶδους κοίτης τοῦ σημαντικοῦ ποταμοῦ Οὐρλιαῖ, τοῦ Βαρύρα τῶν ἀρχαίων, καὶ παρὰ τὴν Καστράκι λεγομένην θέσιν, παρατήρησα δεκάδας τινὰς κωνοειδῶν ἀθροισμάτων λίθων, ἐν μέρει ὀγκωδεστάτων, καλυπτόντων τάφους ἀρχαίους εἰκάζω. Τὸ Καστράκι τοῦτο, ὅπου ὅμως μόνον μοναστηρίου παλαιοῦ λείψανά τινα ἄλλοτε εὑρον, ὕψωμα προβάλλον ὀλίγον ἐκ τοῦ Ὀλύμπου, ἴσως ἦτο τὸ παλαιότατον Δῖον, ὅπου κατόπιν μετεφέρθη κάτωθεν τῆς ὕψους εἰς τὴν πεδιάδα. Σπουδαῖα λείψανα τοίχων ἀρχαίων, περιβαλλόντων μεγάλας αὐλὰς γεωργικὰς ὑποθέτω, παρατήρησα εἰς τὴν «Παλαιὰ Μαλαθριά» παρὰ τὸ βουνόν, τὴν προσηγηθεῖσαν τῆς νεωτέρας Μαλαθριάς τοῦ Δίου. Μέγιστον περίβολον ἀρχαίας πόλεως παρατήρησα παρὰ τὴν θανμασίαν θέσιν τῆς Λούκοβης, νέου ὅλως διόλου χωρίου, πλησίον τῆς μονῆς τῆς Πέτρας, τρεῖς περίπου ὥρας ἀπὸ τοῦ Δίου.

Οἱ ἐντὸς ὕδατων σήμερον πολυάριθμοι τάφοι τῆς ἀρχαίας νεκροπόλεως τοῦ Δίου, τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ χωρίου Καρίτσας ἀμέσως ἔξω τῆς βορείας πύλης τοῦ Δίου, μαρτυροῦσι πόσον μακρὰν τῆς πόλεως πρέπει νὰ ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ τέναγος, ὅπερ καὶ μέγα μέρος αὐτῆς νῦν κατακλύζει ἐντὸς τοῦ ΒΑ τείχους καὶ τοὺς τάφους ἔθεσε πρὸ αἰώνων βεβαίως ὑπὸ τὸ ὕδωρ.

Καὶ τὸ πλησίον τοῦ θεάτρου σημαντικὸν Ἑλληνικὸν κτίσμα κατὰ τὰ θεμέλιά του, ῥωμαϊκὸν δὲ κατὰ τὴν ὑπεράνω αὐτοῦ οἰκοδομήν, κεῖται σήμερον εἰς τὰ χεῖλη τοῦ ἔλους ἢ ἐντελῶς ἐντὸς αὐτοῦ. Τὸ ἔλος σχηματίζει ὁ παρ' αὐτὸ τὸ Δῖον σήμερον, ὅχι δὲ πλέον ὥς ὁ Λίβιος λέγει κατὰ Πολύβιον, μόνον εἰς τὰς ἐκβολὰς του ἐκχειλίζων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ποταμὸς Βαρύρας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ